

Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663–1668 рр.

У статті висвітлюється історія міста Гадяча як гетьманської резиденції Івана Брюховецького. Наголошується на тому, що протягом 1663 – 1668 рр. у місті зосереджувалася вища адміністративна та військово-політична влада Української козацької держави. Особлива увага звертається на зовнішньополітичні заходи гетьманського уряду І. Брюховецького.

Ключові слова: Гадяч, гетьманська резиденція, Іван Брюховецький, Московське царство, Гадяцький полк, Лівобережна Україна, Запорозька Січ, українсько-російські відносини.

Українська історіографія якось обійшла увагою минуле міста Гадяча саме як гетьманської резиденції кошового отамана Запорозької Січі та гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького. Хоча протягом 1662 – 1668 рр. уряд як Гетьманщини, так і Січі разом з військовою канцелярією та іншими установами зосереджувався в Гадячі, який вже задовго до того був центром Гадяцького полку як адміністративно-територіальної одиниці Війська Запорозького – Української козацької держави. Поза тим, окремі свідчення про цей важливий період в історії цього міста Полтавщини зустрічаємо у виданнях енциклопедичного [4, 11, 18, 19] та краєзнавчого [15, 17] характеру. Сторінки гетьманування І. Брюховецького висвітлювали у своїх працях М. Костомаров [14], С. Єгунова [12], В. Ейнгорн [13], К. Стецюк [21] В. Смолій та В. Степанков [20], В. Горобець [6 - 10], З. Вуйцик [30], В. Маєвський [29], Т. Таїрова-Яковлева [28], автор цих рядків [25, 26] та інші історики.

Документальний матеріал, який висвітлює сторінки історії Гадяча як гетьманської резиденції І. Брюховецького, було опубліковано у збірниках джерел ХІХ та ХХ ст. [1, 2, 3, 5, 16, 22, 23]. Багато документів і матеріалів з історії Гадяча козацької доби зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві: фондах № 72 «Гадяцька полкова канцелярія», № 121 «Гадяцька сотенна канцелярія» та № 1501 «Генеральна військова канцелярія», однак потрібно зазначити, що, головним чином, вони стосуються ХVІІІ ст.

* * *

У вересні 1661 р. одного із сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького, вихователя і радника гетьмана Юрія Хмельницького, впливового старшину Війська Запорозького Івана Брюховецького (нар. бл. 1623 р.) було обрано гетьманом Запорозької (Чортомлицької) Січі. Свої тогочасні універсали та листи І. Брюховецький підписував як «Милостію Божією гетман кошевой верною Войска Е[го] П[ресветлого] Ц[арского] Величества низового» [1, с.97]. У жовтні-листопаді 1662 р. його резиденція була перенесена з миса Чортотлик на Дніпрі до м. Гадяч, що на Лівобережній Україні. З осені 1662 р. у Гадячі почав постійно перебувати місцезблоститель Київської митрополії Православної церкви в Україні єпископ Мстиславський, Оршанський і Могилівський Мефодій (М. Филімонович) [13], що символізувало поєднання військово-адміністративної і церковної влади в Українській козацькій державі.

17 червня 1663 р. на Генеральній раді поблизу м. Ніжина Івана Брюховецького обрали вже повноцінним гетьманом Лівобережної України [26]. Протягом червня 1663 р. – червня 1668 р. на території Гадяча функціонував Військова канцелярія – по суті, вищий управлінський орган козацької держави. У місті та поблизу нього неодноразово проводилися Генеральні (загальні, «чорні») та Старшинські козацькі ради – тогочасні вищі законодавчі органи [21]. У 1665 р. згідно з т. зв. Московськими статтями між Лівобережною Україною та Московським царством

місто Гадяч було надане царем Олексієм Михайловичем гетьману І. Брюховецькому «на Булаву» [8].

Протягом 1663 – 1668 рр. у м. Гадячі видавалися гетьманські універсали, які були актами розпорядчого характеру, регулювали адміністративний, військово-політичний та соціально-економічний устрій Лівобережної України. Ці нормативні документи вищої влади були направлені на возз'єднання різних частин Української козацької держави, надання маєтностей та сприяли розвитку церкви, міст, культури, освіти, торгівлі, господарства тощо. На сьогодні відомо близько трьох десятків текстів «гадяцьких» універсалів І. Брюховецького, зокрема:

— за 1663 рік: 18. 10 (до українців Правобережжя із закликом про об'єднання), 24. 10 (про передачу млинів Прилуцькому Густинському монастиреві), 31. 10 (до жителів Правобережної України про об'єднання під однією владою);

— за 1666 р.: 2. 02. (Ніжинському магістрату на дозвіл горілчаної оренди), 1. 03 (грецьким купцям на торгівлю товарами та захист від поборів), 15. 12 (Прилуцькому Густинському монастиреві на володіння озерами);

— за 1667 р.: 27. 01 (про передачу вдові М. Маковського та її сину млинів), 2. 05 (Лубенському Мгарському монастиреві на володіння озерами), 8. 10 (Київському Пустинному Микільському монастиреві на земельні слободи), 7. 11 (військовому товаришу П. Площині на право будівництва млина), 30. 12 (військовому товаришу О. Заруцькому на право будівництва греблі);

— за 1668 р.: 8. 01 (військовому товаришу Г. Козаченку на прибутки від млинів), 13. 01 (чернігівському священику С. Шубі на володіння селами), 10. 02 (до жителів Новгород-Сіверська), 11. 02 (до жителів Колонтаївської, Сумської та Суrowsької сотень), 14. 02 (до Війська Донського про підтримку антимосковського повстання), 2. 03 (стародубівському обозному Г. Дащенку про володіння селами), 2. 03 (місту Стародубу на магдебургське право), 2. 03 (стародубівській церкві Св. Миколая на прибутки з млинів), 6. 03 (магістрату міста

Стародуба на володіння млинами), 12. 03 (військовому товаришу М. Рубцю на володіння маєтностями), 15. 03 (до Новгород-Сіверської сотні), 1. 04 (Лубенському Мгарському монастиреві на володіння млинами), 9. 04 (військовому товаришу Л. Борозні на володіння маєтностями), 10 та 25. 05 (Батуринському Крупицькому монастиреві на володіння селами) [23].

Окрім того, протягом майже семи років, з 1662 до 1668 рр. в Гадячі приймалися дипломати з Московського царства, Кримського ханства, Війська Донського, а також представники Правобережної, Слобідської України і Запорозької Січі. Звідси українські козацькі посольства відправлялися в інші країни світу, в т. ч. до Речі Посполитої та Османської імперії [20, 30, 31].

Місто Гадяч також було адміністративним центром Гадяцького полку (а також Гадяцької сотні) Української козацької держави з 1648 до 1782 рр. 16 вересня 1658 р. у військовому таборі поблизу міста було підписано Гадяцьку угоду між Україною та Польщею. Козаки Гадяцького полку брали участь у багатьох війнах другої половини XVI–XVIII ст., зокрема, відзначилися під час Північної війни 1700–1721, російсько-турецьких війн 1734–1739 та 1768–1774 рр. Гадяцькими полковниками у різні часи були такі видатні особи козацької доби як К. Бурлай, П. Апостол, М. Борохович, М. Милорадович, С. Трощинський, Г. Граб'янка, І. Родзянко, В. Розумовський, І. Тарновський та ін. [18] У місті знаходилася Гадяцька полкова канцелярія. Історія Гадяча як міста також пов'язана з діяльністю таких українських гетьманів як Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол та К. Розумовський. Місто Гадяч було одним з центрів народних повстань 1668 та 1687 рр. Звичайно, що не можна обійти увагою ту важливу обставину, що саме у Гадячі козацьким старшиною Г. Граб'янкою було написано важливий історико-літописний твір, що увійшов до української історії під назвою Літопис Граб'янки.

Однак, повернімося до висвітлення досить складного та неоднозначного періоду гетьмування І. Брюховецького. Ще восени 1662 р.,

під час боротьби за гетьманську булаву, він заявив, що козацька Україна не потребує уряду гетьмана (?) а Україні необхідно "...Князя Малоросійського від його царської величності, на яке Князівство бажаю Федора Михайловича мати..." [1, с.101]. Тоді ж він оголосив, що усі прибутки, які збиралися в Україні, будуть направлятися в царську скарбницю [3, с.349–350]. Окрім того, кошовий отаман взагалі відмовлявся від претензій на вищу політичну владу в українському суспільстві: "...У Війську Запорозькому в них того від віку не було, що гетьман і полковники і сотники й усякі навчальні люди міщанами і селянами в містах і в селах володіли без привілеїв королівських; тільки бувало за якісь за великі служби королькому на котресь місце привілей дасть, тим... по привілеям королівським і володіли..." [3, с. 349]. Зрозуміло, що після таких заяв, як відзначали дослідники цієї проблеми, політичні акції І.Брюховецького в Москві значно зросли [7, с.387]. Разом з тим, серед тогочасного політикуму Брюховецький використовував образ людини, що має підтримку православного монарха [9, с.242]. Саме тому за сприяння російських воєвод 1–18 червня 1663 р. на загальній ("чорній") козацькій раді поблизу Ніжина його обирають гетьманом «Війська Його Царської Милості Запорозького».

Восени 1663 року в Батурині відбулися українсько-російські переговори у результаті яких 21 листопада з певними застереженнями з боку гетьманського уряду було ухвалено т. зв. Батуринські статті, які регламентували взаємовідносини між московським царем Олексієм Михайловичем та українським гетьманом (який поширював свою владу на Лівобережжя та Запорожжя) І. Брюховецьким. Вони підтверджували та доповнювали Переяславські статті 1659 р. і склалися з п'яти статей. У першій статті гетьманський уряд брав на себе зобов'язання утримувати за свій рахунок московське військо, яке знаходилося в Україні, а також російські гарнізони в містах Лівобережжя. Друга стаття повторювала 16 пункт Переяславської угоди 1659 р. й проголошувала, що гетьман має затримувати й повертати до Москви збіглих до України звідти росіян. У третій статті говорилося про запро-

вадження козацького реєстру й опису прибутків гетьманського уряду. Проте козацька старшина відмовилася затверджувати це положення. Четверта стаття оголошувала заборону продажу хліба "за Дніпро" окрім Києва. Згідно з 5-ю статтею українцям заборонялося продавати росіянам горілку і тютюн [27, с. 82–83].

Таким чином, з цього часу українсько-російські відносини мали опиратися на доповненні у Батурині статті, які були ухвалені ще урядом Ю.Хмельницького у Переяславі. Відразу ж після укладення угоди 1663 р. І.Брюховецький звертається до московського уряду з проханням надати йому право на ведення самостійної дипломатії з австрійським цісарем та кримським ханом. Невдовзі він отримав дозвіл з Москви на переговори з Кримським ханством [13, с.275].

Протягом квітня – травня 1664 р. полки на чолі з І.Брюховецьким взяли участь у кількох битвах з військами великого коронного гетьмана Речі Посполитої С.Чарнецького і правобережного гетьмана П.Тетері, однак не змогли добитися своєї мети, а лише укріпилися в районі Канева. Звідти наприкінці літа – восени вони здійснили ряд безуспішних рейдів з метою оволодіння різними правобережними містами й селищами. Лише в травні наступного року війська Брюховецького разом з російськими й калмицькими підрозділами зуміли здобути перемогу над польською армією С.Яблоновського під Білою Церквою та оволодіти Фастовом, Корсунем і Мотовилівкою. Однак наприкінці червня 1665 р. перед загрозою надходження багатотисячної татарської орди І.Брюховецький відступає на Лівобережну Україну. А вже у вересні він вперше в українській історії очолює представницьке посольство, що виїхало до Москви для укладення договору з царем. Так завершилася спроба цього лівобережного гетьмана, використавши російську протекцію, об'єднати всю територію Українського гетьманату під своїм правлінням.

Навесні 1665 р., до Москви прибув головний політичний суперник гетьмана єпископ Мефодій, який перед тим був призначений місцезблудителем кафедри Київського митрополита. Під час переговорів у Посоль-

ському приказі він запропонував обмежити не лише повноваження гетьманського уряду, але й скасувати ряд “привілеїв” для українського козацтва. Зокрема, він пропонував: залучити всі податки, які збиралися з українського люду до царської скарбниці задля подальшої виплати козакам за військову службу та на утримання в Україні московських ратників; вивести з-під гетьманського підпорядкування міщанське населення лівобережних міст; збільшити чисельність московських гарнізонів на Лівобережжі [3, с.281–284]. Єпископа Мефодія підтримував також впливовий київський полковник В.Дворецький, який у серпні звертався до воєводи П.Шереметева: «...Жебы его царское пресветлое величество места все и села, будучие на Вкраине, на себя взял, жебы большей нами гетманы не владели, бо от того псуются вельми; великих скарбов набывши, не хотят не кому послушными, але хотят быть великими монархами. Лучшей будет, як будут воєводи, жиучие на Вкраине, владеть всеми маєтностями, не потреба будет некому просить о хлебе для ратных людей” [7, с.309]. Власне, пропозиції Мефодія та Дворецького, на думку дослідників, й спонукали московський уряд до майбутніх “реформаторських” заходів стосовно Лівобережної України [9, с.245–248].

Восени 1665 р. між гетьманським і царським урядами, у результаті майже місячного перебування української делегації з 535 осіб, у Москві було укладено новий договір. 11 вересня українці прибули до російської столиці, а вже через декілька днів московський цар поставив перед урядом І.Брюховецького вимогу остаточно вирішити справу щодо надходження українських податків до царської скарбниці. Спочатку гетьман заперечував проти цього і при цьому відзначав, що ніяких грошових зборів з жителів Лівобережжя збирати “отнюдь немочно; да и заводить то ныне ненадобно, потому время воинское и шаткое поставят себе в оскорбление и чаят от того шатости» [2, с.19]. Та через деякий час Брюховецький погоджується на те, щоб грошові і натуральні податки збиралися українськими урядовцями і передавалися до Москви. Однак тут уже не погоджувалися росіяни – вони

вимагали, щоб цією важливою справою займалися московські військові воєводи, які перебували у найбільших українських містах. Царський уряд також вимагав від гетьмана погодитися на те, щоб до компетенції воєвод перейшло право упрявляти некозацьким населенням міст і сіл України [5, с.142–144; 7, с.419]. Невирішення цих питань призводило до постійних конфліктів між гетьманським урядом і воєводами. Останні скаржилися до Москви, що Брюховецький залишає їх «злиденними, голими й голодними» [1, с.222]. У свою чергу лівобережний гетьман повідомляв Олексію Михайловичу, що київський воєвода І.Чаадаєв не дозволяє йому відібрати у міщан Києва королівські привілеї, а інший воєвода Г.Ромодановський погано виконує свої військові обов’язки.

Російська сторона під час переговорів у Москві запропонувала Брюховецькому “...ударить челом государю всеми малороссийскими городами”. Більшість з політичних ідей Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади “дивним чином” збігалися з поглядами на цю проблему царя та його оточення. У даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І. Брюховецький у 1665 р. пропонував московському монархові суверенно “володіти” козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., він не мав на неї таких прав?

Перед укладенням українсько-російського договору, 1 листопада, І.Брюховецький виголосив промову наступного змісту: «...Чтоб Великий Государь... пожаловал их, велел Малороссийские города принять и с них всякие доходы иматъ в свою государеву казну, и послать в них своих, Великого Государя... воєвод и ратных людей...” [5, с.155–156]. Т. зв. Московські статті 1665 р. передбачали заборону гетьманському уряду проводити самостійну зовнішню політику. Та чи не найголовнішим обмеженням державних прав Українського гетьманату було положення про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові та висвячення на митрополічу кафедру російського церковного ієрарха. Очевидно, що ідея російського представництва на кафедрі Київської митрополії

належала самому Брюховецькому і була спричинена його протистоянням з колишнім «блюстителем» Мефодієм [28, с.470].

Історик права А. Яковлів оцінював Московські статті як такі, що в значній мірі змінили характер попередніх правових відносин між Українським гетьманом та Російським царством, а саме, обмежили внутрішню автономію Війська Запорозького [27]. Розвиваючи такі висновки свого попередника, дослідник В. Горобець відзначав, що тиск промосковськи налаштованої внутрішньої опозиції, в умовах несприятливої міжнародної кон'юнктури, змусили гетьмана прийняти невігідні для справи зміцнення політико-соціального статусу козацтва умови Московського договору 1665 р., за якими Військо Запорозьке втрачало права адміністративної автономії, понижуючи свій статус до автономії станової [7, с.218].

Перед самим від'їздом до України І. Брюховецький вже не тільки як гетьман, але й московський боярин подав на ім'я царя пункти-прохання, які не увійшли до Московських статей і включали також ряд запитань до царського уряду: 1) про військову допомогу (запитуючи про кількість московських військ, які прийдуть в Україну і терміни їхнього прибуття); 2) щоб цар дав йому (а також його дружині та дітям) грамоту на вічне володіння Шептаківську сотню у Стародубському полку з усіма селами; 3) підтвердив магдебургське право м. Гадячу; 4) надати по одному селу Переяславському, Ніжинському, Київському, Лубенському, Чернігівському, Прилуцькому, Полтавському, Миргородському, Стародубському і всім, які “під рукою государською на цій і на тій стороні Дніпра” полковникам; 5) видати царську грамоту війтам і міщанам, які були членами українського посольства; 6) щоб наданий гетьману двір у Москві “осібно” був; 7) чи будуть постійно належати Війську Запорозькому Низовому мельниці на р.Ворскла?; 8) щоб мельниця його зятя, яка стоїть на Переяславській загаті належала до гетьманського двору; 9) дати дозвіл на стосунки з Калмицькою ордою; 10) щоб цар наказав розшукати “німчина” Якова Тура і полковника Грана, які чинять побутові розбої у Гадяцькій волості; 11) щоб була вчинена царська милість по

чолобитним від козацької старшини і черні, яка перебувала у складі посольства; 12) не посылати з Києва (?) до Переяславського монастиря ігуменів, які мали б призначитися за дозволом “гетьмана і Війська Запорозького” [2, с.16–18].

Разом з тим, лівобережний гетьман подав до Малоросійського Приказу список, де вказувалося про потрібну кількість московських “ратних людей” в таких українських містах: у Києві росіян мало бути 4 000 чоловік, Чернігові – 1 000, Переяславі – 1 000, Ніжині – 300, Новгородку – 300, Острі – 300, Полтаві – 500, Кременчуку – 300, Кодаку – 300, Каневі – 500. Окрім того, при гетьманському дворі мало постійно перебувати 100 ратників. Також обговорювалося питання допомоги цих гарнізонів військам І.Брюховецького під час “воєнної нужди” [2, с.18]. У відповідь цар Олексій Михайлович видав указ, кількість царських військ значно збільшувалася: у Києві, окрім 4 000 піших, мало бути ще 1 000 кінних, Чернігові – 1 000 піших і 200 кінних, Переяславі – 1 700 піших і 300 кінних, Ніжині – 1 000 піших і 200 кінних, Полтаві – 1 000 піших і 500 кінних, на Запорожжі – 1 000 чоловік, а при гетьмані – 300 ратників [2, с.19].

20 березня 1666 р. гетьман І.Брюховецький надіслав з Гадяча до Москви т. зв. Гадяцькі статті, які, на нашу думку, започатковували новий етап у відносинах між українським та московським урядами. Тепер, незважаючи на існування Переяславських 1659 р., Батуринських 1663 р. та Московських 1665 р. статей, які окреслювали кардинальні питання взаємовідносин, гетьман звертався до свого покровителя з проблемами більш дрібного та поточного характеру. Отже, у 1-й та 2-й статтях було викладено наступне: скарга на “злі задуми” лубенського полковника Г. Гамалії, неправомірні дії якогось К. Давидовича, який привіз до України дитину (?) московського патріарха Никона та перебування під арештом овруцького полковника Децика. Відзначалося, що всі вони перебувають в ув'язненні в очікуванні указу з Москви. Царська резолюція щодо цього пункту була такою: “которые люди у него гетмана сидят за караулом в каких своих винах, и он бы тех людей судил и карал по их

войсковым правам; а буде виноватым по их войсковым правам будет свобода, а от них чаят вперед какого дурна, и тех бы людей присылал к нему великому государю в Москву» [2, с.86]. У 3-й статті говорилося “Мефодій, епископ Мстиславській и Оршанській, со всем Кіевским духовенством писал к нему (Брюховецькому. – Т. Ч.), чтоб из них обран был митрополит на Кіевскую митрополию. И он писал к нему: без воли государской учинить того не может, да и не время тому быть” [2, с.86]. Натомість цар схвалював таку поведінку гетьмана.

4-та стаття містила пункт-прохання щодо ініціативи кійвського духовенства та полковника В. Дворецького відкрити в Києві “латинські” школи. Відповідь з Москви на диво була такою: “буде им против их вольностей будет не в оскорбление, и тех бы школ не заводит; а буде им против их вольностей то будет в оскорбление, и Великий Государь их пожаловал, велел им в Кіеве школы заводит и людей в них учить Кіевских жителей; а из неприятельских городов (Правобережної України. – Т. Ч.) в те школы никого не пускать и не учить, чтоб от них смуты и всякого дурна не было» [2, с.86]. У 5-й статті говорилося про “об’яву” гетьмана І. Брюховецького оженити сина єпископа Мефодія на “Дубягівні, в якої два рідних сина служило у короля”. За це гетьмана хвалили й застерігали оберігати нареченого від “усякого дурна”.

Повідомлення про укладення мирної угоди між Кримським ханством і Ногайською ордою, напад калмиків на татарські землі та польсько-татарський наступ на прикордонні міста Миргородського полку містилися в 6-й, 7-й і 8-й статтях, за що у царській резолюції було наказано похвалити гетьмана. У 9-й статті гетьман повідомляв про відомості, що надійшли до нього і які свідчили про можливість відходу Запорозької Січі від царської зверхності та їхній перехід на сторону турків та П. Дорошенка. На що І. Брюховецький послав до запорожців своїх представників вмовляти їх не робити цього. З огляду на це царська резолюція знову була похвальною.

10-та стаття містила питання щодо дозволу посилати “хлібні запаси” на Запорожжя. У відповідь було сказано: “хлебные запасы в Запо-

роги по весне посылать, также и в города в Кіев и в иные государевым ратным людем на корм, по Батуриным статьям, покаместа опищики города не опишут и по описке воеводы примут» [2, с.87]. Царський дозвіл був даний українському гетьману і щодо 11-го пункту, в якому Брюховецький прохав Олексія Михайловича звернутися до калмиків, щоб вони весною прийшли на допомогу в Україну. «Своевольных собраные, которые начала своего не смотря и не повинующеся, покинув дома свои, в разных городах и деревнях купами и досады людем чинят; также и Ивана Донца прибралось было из Белгородских полков человек пехоты в повете Гадяцкой; и он сослався писанием со боярином со князем Борисом Александровичем Репниным, розогнати их велел и ныне не осталось нигде» [2, с.87] – відзначалося в 12-му пункті. «Гетмана за то похвалить», – такою була чергова відповідь. Скарга на те, що у полку російського воєводи Ф. Протасьєва, який перебував в Україні, залишилося менше ніж 300 чоловік, а останні розійшлися, складала 13-ту статтю. Царська реакція була категоричною: «переменить» цей полк разом з Протасьєвим. У наступній статті І. Брюховецький знову скаржився на російських воєвод, які забирали «військові армати» в тих містах, куди були призначені. Натомість гетьман відзначав, що артилерійські арсенали належали полковникам, а воєводи мали «прийняти наряд» на місто. Царська резолюція підтверджувала бажання гетьмана. Відносно проблеми перебування та утримання в Україні поблизу Глухова 500 молдаван у складі хоругви райці Митрашка говорилося у 15-й статті. «Говорить гетману, чтоб он его с полком взял к себе и послал бы его в Заднепрские города, где пристойно, чтоб от них неприятелем был; а куда его с полком пошлет, о том бы писал к нему великому государю и в Киев к боярину и к воєводе» [2, с.87], – давали розпорядження з Москви. Щоб московський цар дав наказ перяславському воєводі надіслати 500 ратників до Канева, який “нині малолюдний”, – відзначалося в 17-й статті. Олексій Михайлович погоджувався це зробити, але через деякий час. У 18-й статті повідомлялося, що згідно з свідченнями захопленого на Правобережжі

“язика”, там 20 лютого відбулася козацька рада. На ній П. Дорошенко разом з старшиною вирішив усіх поляків вислати з Правобережної України до Польщі, а самим “приклонитися” до кримського хана, з яким весною наступати на Лівобережжя. І знову Брюховецький отримував подяку за вчасне повідомлення. Остання, 19 стаття, також свідчила про події, що відбувалися на іншому “березі Дніпра”: київський воєвода вивів з Димера козаків, які оборонялися полякам, які за допомогою своїх підрозділів у Білій Церкві понищили це містечко і багато жителів взяли в полон. У резолюції цар наказував розібратися у цьому питанні.

Таким чином, можемо стверджувати, що українсько-російські Гадяцькі статті 1666 р. висвітлювали той механізм взаємовідносин між гетьманом і царем, який встановлювався з огляду на положення попередніх Московських статей 1665 р. Відтепер цар перетворювався з протектора на суверена козацької держави та мав право ухвалювати рішення щодо майже кожного більш-менш важливого питання, яке стосувалося майже усіх сфер політичного, економічного та соціального життя Українського гетьманату. Інша справа, що такі рішення він повинен був приймати на прохання гетьмана, або ж ставлячи його до відома. Це засвідчувало те, що політична автономія на Лівобережній Україні все ж таки зберігалася.

Вже через місяць у листі до Олексія Михайловича від 15 квітня 1666 р. гетьман Брюховецький дякував за затвердження Гадяцьких статей та присилку до українських міст “ратних людей”. Одночасно він відзначав, що московських солдат прийшла дуже мала кількість, якої не вистачить для відбиття ворожих нападів на прикордонну територію України. Знову наголошувалося на проханні щодо царського указу (п.11 Гадяцьких статей) для приходу Калмицької орди на допомогу козацьким військам та повторно вимагалася забронити воєводі Протасьєву (п.13) чинити “насилства” в Україні. Також Брюховецький скаржився цареві на присланого ним для різних судових розслідувань стольника П. Ізмайлова. Але той, згідно з словами гетьмана, “ніякої ні малої справи не учинив кінця” [2, с.109].

Хоча потрібно зазначити, що частина козацької старшини не сприймала багатьох ініціатив свого гетьмана. Так, єпископ Мефодій у своїй травневій розмові з воєводою П.Шереметєвим повідомляв, що велике невдоволення діями Брюховецького, який “учал делать своенравством”, висловлюють козаки Запорозької Січі та Полтавського полку. Зокрема, провина гетьмана полягала в тому, що він призначив полковників у Полтаві, Переяславі та Миргороді без проведення козацької ради, а миргородського полковника Гамалію, лисянського полковника Височана, військового суддю Незамая, “не сыскав за ними вины”, відіслав до Москви. Окрім того, до російської столиці без козацького суду відсилалися й інші козаки й старшини, а “...в Малоросійских де краях люди таковы, что им легче смерть принять, нежели их к Москве отсылать» [2, с.99]. Окрім того, єпископ Мефодій разом з іншими священиками був невдоволений тим, що у Московських статтях був пункт щодо призначення на Київську митрополію росіянина і тим самим українське духовенство начебто визнавалося невірним московському царю.

Опозиція, яка сформувалася до гетьманського уряду І.Брюховецького в рядах православного духовенства була представлена не лише єпископом Мефодієм, але й впливовим архімандритом Києво-Печерського монастиря Інокентієм Гізелем. Той теж повідомляв до Москви, що козацтво не сприймає владу Брюховецького, заявляючи, що «у нас де в предках бояр не бывало, а он де заводит новой образец и волности наши от нас все отходят, да и приход де к нему стал тяжек» [2, с.101; 28, с.485].

У той же час лівобережний гетьман виправдовувався перед російським воєводою П.Шереметєвим у тому, що сам повільно впроваджує податкову систему згідно з Московськими статтями. Це аргументувалося тим, що “великі побори” можуть викликати невдоволення серед українського населення, а тому треба “імати з них по невелику” [2, с.102].

19 червня 1666 р. гетьман у черговий раз листовно звертається з Гадяча до Олексія Михайловича у Москву. Цей лист, очевидно, був викликаний звісткою про початок засідань російсько-польської комісії, яка мала б виробити

умови майбутнього мирного договору між Московською державою та Річчю Посполитою. Це стало “мало жаданою новиною” для Брюховецького, який з огляду на це відкликав свої війська від Гомеля та з інших прикордонних міст. Він також повідомляв про те, що надіслав до Москви курінного отамана Л.Селецького. Він мав дізнатися від царя як у зв'язку з постановами російсько-польської комісії лівобережний гетьман “... мав отчину вашої пресвітлої царської величності від всіляких неприятелів оберігати...” [2, с.111]. У листі зазначалося, що гетьман згідно з царськими настановами розіслав у всі міста універсали, в яких українським купцям Лівобережжя дозволялося торгувати і на Правобережній Україні. Окрім того, І.Брюховецький писав про прийом російських урядовців, які мали проводити перепис в Лівобережній Україні – їм у допомогу надавалося по два чоловіки, призначені гетьманом. Одночасно Брюховецький скаржився на одного з московських переписчиків, стольника К.Хлопова, який його “обезчестив” не прибувши на аудієнцію й приславши замість себе помічника С.Скриплєєва, що передав гетьману царську грамоту з обірваною печаткою.

22 червня того ж року московський цар Олексій Михайлович послав до Гадяча свого представника “жильця” Я.Болотнікова, а 7 липня – стряпчого І.Свіязєва. Болотніков передав гетьману Брюховецькому дві царські грамоти. У першій з них зазначалося, щоб він не посилав своїх військ проти поляків і литовців (йшлося про проблему Гомеля). Друга грамота містила подяку лівобережному гетьману за сприяння під час перепису московським урядовцем К.Хлоповим жителів Глухова. А стряпчий І.Свіязєв мав провести переговори з гетьманським урядом щодо недотримання Брюховецьким царських указів та своїх донесень в Москву відносно відводу козацьких військ з території Великого князівства Литовського. 5 липня російські дипломати, що брали участь в андрусівській комісії, опираючись на свідчення польських комісарів, повідомляли: “Черкаські полки опять задоры и зацепки почали чинить и подступают под Кричев около Слуцка, Глуска, Турова и Пин-

ска... против великих и полномочных послов с Польскими и Литовскими комиссары договор чинят противно...” [2, с.121]. Саме тому цар через свого стряпчого наказував гетьману розібратися у цій ситуації і «смертною карою» покарати винуватців. Після цього І. Брюховецькому наказувалося прибути до Андрусова для доповіді щодо білоруського конфлікту, а також скласти для царя спеціальний «статейний список».

Можливо, що дії українського гетьмана у тій ситуації були свідомо направлені на зрив російсько-польських переговорів, а може й справді він не міг керувати Чернігівським, Ніжинським і Стародубським полками, які були під Гомелем (перед тим він говорив, що відправив їх до Білорусії, побоючись за їхні можливі антигетьманські та антимосковські виступи), але під час розмови з Свіязєвим гетьман виправдовувався й говорив, що свої війська з Великого князівства Литовського він відкликав, а натомість на Лівобережжя у цей же час здійснювали напад правобережні козаки Дорошенка разом з поляками і татарами. У зв'язку з активізацією П.Дорошенка та антиросійським повстанням у Переяславському полку, Брюховецький звертався через російського посла до Олексія Михайловича про присилку йому на допомогу «ратних людей» [29].

17 липня 1666 р. гетьман знову скаржився до Москви на дії «зрадника» Дорошенка, який переманював до себе лівобережних полковників. А в тому його начебто підтримували поляки. Знову висловлювалося прохання щодо надання військової допомоги у вигляді надіслання московських гарнізонів до Переяслава, Кременчука, Канева, Миргорода, Лубен – тих міст, які вже перейшли, або ж збиралися перейти під владу П.Дорошенка. 22 липня у черговому листі до царя Брюховецький вже відвертіше висловлювався про підступність Польщі, яка, на його думку, може укласти мир з Кримським ханатом проти Московської держави. У цьому теж проглядався певний спротив лівобережного гетьмана майбутньому російсько-польському перемир'ю.

На початку серпня того ж року, з огляду на розвиток повстання у Переяславському полку, Олексій Михайлович відправляє до України

І.Леонтєєва, який мав передати царські грамоти П.Шереметєву, а також усім московським воєводам в українських містах. Їх зобов'язували: повідомляти про “всякі козацькі справи” гетьману (отже, до того вони цього не робили) та надсилати до нього бунтівників. Російський урядовець від царського імені мав такі завдання: подякувати Брюховецькому за дії щодо придушення повстання; сказати йому, що надалі козакам забороняється жити в Переяславі й переселити їх за місто – у слободи; щоб лівобережний гетьман написав листа до кошового отамана Запорозької Січі, аби він не піддавався до повсталих, а воював проти царських ворогів. Також Леонтєєв мав пояснити гетьману невиконання його прохань щодо присилки російських гарнізонів та повідомити, що замість воєводи Ф.Протасєєва до України надсилається Д.Ліхачов з путивльськими “ратними людьми”. Окрім того росіянин мав взнати, чи не вводилися гетьманом нові податки, адже, як повідомляли царю, щодо цього скаржилися польському королю запорожці. Гетьман у розмові з І.Леонтєєвим відзначав, що поки що неможливо виселити козаків з Переяслава, адже це може викликати повстання в інших полках. “...А се де еще с Малоросійских городов на великого государя податей никаких по се время не сбирано и вновь никаких податей не наложено” [2, с.145], – так відповідав Брюховецький на питання щодо введення нових податків.

У свою чергу лівобережний гетьман знову скаржився до Москви на поведінку російських воєвод і пояснював, що саме з-за цього в українських містах починаються антиросійські повстання. “...Воєвода Федор Протасєєв и иные начальные люди как сами чинили, так и ратных людей, под начальством их будучих, допускали неправды, обиды, утеснения и насильства и неизносные беды людем, в ключе Гадяцком в городех будучим, чинити...” [2, с.149], – писав Брюховецький у листі від 30 вересня до царя Олексія Михайловича. Про це йшлося і в наступному зверненні гетьмана до Москви, де, зокрема, говорилося, що воєвода Г.Вердеревський «зятя его Михеенка (Брюховецького – Т.Ч.)... бить велел, в тюрьму сажал безвинно.., тот Ивашка (представник

російського воєводи Фірсов – Т.Ч.)... несказанные обиды перяславским жителям чинит...” [2, с.153]. Але, незважаючи на це, І.Брюховецький у тому ж листі вже вкотре просив у російського монарха терміново посилити гарнізони у багатьох містах Лівобережної України.

Наприкінці січня 1667 р. до Москви з Гадяча прибувають українські послы Я.Лизогуб та К.Мігалєвський. Згідно з дипломатичною інструкцією, отриманою ними від гетьмана, було укладено чергові статті: 1) українці повідомляли царя про те, що, незважаючи на його укази, до України так і не надійшла військова допомога, а тому вони знову просили вирішити цю проблему. Царська резолюція: “...ратные люди по указанным статтям в Малоросійские города присланы вскоре будут»; 2) віддати в Малоросійський приказ лист від запорозьких козаків до гетьмана. Резолюція: “...посланы были в Запороги одни сукна: 50 половинок...”; 3) передати двох “язиків”, які були взяті у сутичці з “ляхами чигиринськими” під Чигирином, а також розповісти про ситуацію на Правобережній Україні. Резолюція: “За службу похвалить его (Брюховецького – Т.Ч.) и за языки. И о том написать, что с великим государем у короля Польского учинился мир и войны на обе стороны не будет; и он бы гетман на тое сторону Днепра войск и подъездов не посылал...»; 4) «О клятвопреступному изменнику Дорошенку объявить, что ныне он королю Польскому изменивши, на верность хану Крымскому и всем ордам со всеми своими тамобочными изменниками присягу совершивши, хотя себе, что Волоский воєвода, воєводство себе удельное укрепить, подлинно бити ляхов на Украйне...». У царській резолюції на цю статтю було сказано, щоб Брюховецький не посилав на Правобережну Україну своїх військ і постійно повідомляв про те, що там відбувається; 5) з огляду на те, що гетьманському урядові стало відомо, що кримський хан пропонує цареві укласти мирний договір, повідомити Олексія Михайловича, що це «його нового хана явная обмана бусурманская». З цього приводу мав бути виданий царський указ; 6) повідомити царя про наказ турецького султана молдавському і

волоському господарям «йти війною на Україну». Також мав бути виданий указ щодо цього; 7) об'явити, що всі українські жителі дуже бояться наступу турецьких військ, а тому просити царя прислати допоміжні війська. Резолюція: написати про це в «доповіді»; 8) розповісти про те, що в Києві, Каневі, Переяславі «малоллюдно», а також, що у прикордонних містах «ратних государевих» людей немає та повідомити, що всі «ратні люди» воєводи Протасьєва розбіглися. Відносно цього мав вийти царський указ; 9) сказати про випуск грошей Дорошенком, який він налагодив у м. Тарговиці. У резолюції була похвала гетьману та наказ писати до Москви про всі новини; 10) повідомити про наступ поляків на Чернігівський і Стародубський полки і про те, що ніжинський протопоп Симеон обманув царя, повідомивши про облогу татарами Чигирин. Про це царю було відомо, говорилося в резолюції; 11) запропонувати цареві спільний військовий похід з метою відвоювання Чигирин. Резолюція: «отнюдь не ходить и не посылать»; 12) повідомити, що Дорошенко вигнав з багатьох правобережних міст польських комендантів, а його брат Андрій звільнився з полону; інформувати про напад двох польських корогв з Білої Церкви на населені пункти Переяславського полку. Резолюція: «ведомо.., похвалить»; 13) поінформувати, що царські урядовці не мають книг для переписування і звертаються по них до гетьмана; лише один К.Хлопов вірно зробив перепис. Резолюція: похвалити К.Хлопова, послати до переписчиків указ та видати їм потрібні книги; 14) просити про видання царського указу щодо ніжинського полковника М.Гвинтовки, який був арештований гетьманом. Тут резолюції, по суті не було; 15) повідомити про будівництво гетьманом під Конотопом церкви Сорока Мучеників на честь загиблих росіян та просити царя про фінансування відлиття дзвонів та надання двох гармат «з казни». Резолюція царя: «За строение похвалить; а о споможенье указ впредь будет. А о пушках отписать: где они лежат и какие?»; 16) обговорити питання щодо різних «безчинств» українського духовенства, а також «бити чолом» відносно присилки Московським патріархом митрополита на

Київську митрополію. Резолюція: «Написать в докладе»; 17) просити про надання Магдебургського права для Стародуба та Погара. У резолюції говорилося про видання необхідного указу; 18) повідомити про переїзд до Києва з Правобережної України дружини Б.Хмельницького та доньки Г.Гуляницького, які оселилися в Києво-Печерському монастирі. Резолюція: «В доклад»; 19) запропонувати московському цареві щоб наказав воєводам в українських містах не дозволяти «мужикам» виробляти і продавати вино, що могли робити лише козаки. Царська резолюція: «Виписать из договорных статей (Московских 1665 р. – Т.Ч.) против того и написать»; 20) повідомити про взяття у листопаді 1667 р. полками Брюховецького правобережного містечка Мошни. Надалі цар зобороняв посилати війська на Правобережжя; 21) пояснити цареві що подільський полковник К.Мігалецький не хотів їхати до Москви добровільно і перед тим хотів учинити в Україні «самовільство»; передати арештованих гетьманом прибічників подільського полковника – полкового обозного Гудиму і зятя Т.Носача та спитати що робити з іншими «свавільниками». У резолюції Олексія Михайловича висловлювалася подяка Брюховецькому та говорилося про видачу царського указу щодо К.Мігалецького; 22) прохати про надання повторної царської грамоти на дворянство і маєтності канівському полковнику Я.Лизогубу (попередня згоріла під час Переяславського повстання) та військовому канцеляристу К.Мокрієвичу на маєтності у Чернігівському повіті. Резолюція: «Полковнику дать грамоту с прежнего отпуску, взял у него сказку, за рукою; а о канцеляристе допросить: какая ему грамота?»; 23) наприкінці наказувалося «бити чолом» цареві щодо видачі спеціальних указів по кожній з статей [2, с.159–163]. 15 лютого, відпускаючи українських послів з Москви Олексій Михайлович дав їм листа до гетьмана та «всього Війська Запорозького», у якому писалося щодо вирішення більшості обговорених питань. Разом з тим, окремі статті потребували додаткового обговорення з гетьманським урядом, для чого до Гадяча окремо висилався стольник І. Телепнев.

Стольник І.Телепнєв, після прибуття у середині лютого до Гадяча, оголосив укладені перед тим у Москві статті. Під час його переговорів з І.Брюховецьким останній говорив, що він задоволений царськими резолюціями. Разом з тим, він оголосив ще ряд окремих прохань до царя, які не увійшли до затверджених статей. Зокрема, він хотів би отримати дозвіл царя на перенесення гетьманської резиденції з Гадяча до якогось іншого міста. Це аргументувалося великим «опустінням» тогочасної української столиці. Знову передавалося прохання щодо якнайшвидшої присилки московських ратників. У листі від 2 лютого 1667 р., який перед тим направив до царя лівобережний гетьман, він також просив російського монарха не приймати у Москві послів від Запорозької Січі без його відома.

У червні того ж року Брюховецький відіслав до Москви осавула Ф.Донця, який мав звітувати про проведене ним за царським і гетьманським наказом розслідування щодо вбивства запорожцями російського посла до Криму Є.Ладиженського разом з супроводжуючими його татарами. Він також передав Олексію Михайловичу лист від гетьмана, в якому нагадувалося про неодноразове прохання щодо військової допомоги та зазначалося, що з цього приводу так і не було царського указу. У цьому листі, який датувався 5 червнем вперше зустрічаємо відкрито (хоча й певним чином завуальоване) висловлене Брюховецьким занепокоєння щодо результатів російсько-польської комісії в Андрусові. Гетьман начебто виправдовувався перед царем, щодо якогось Миколи Сподоби, який «...нестаточные из уст своих плодил речи перед посланым моим канцеляристом войсковым, перед Лаврентием Касперьявым, на Москве, будто вы, великий государь, ваше царское пресветлое величество, через великих и полномочных своих послов при учиненьи любезно всем нам пожеланого с королевским величеством покою, и на том приговорили и тайными статьями закрепили, чтоб с обеих рук Украину разорить...» [2, с.203].

У відповідь, на це у листі до Брюховецького від 26 червня, Олексій Михайлович пояснював, що російсько-польське перемир'я було

укладено для «избавы народов християнских» та, вже з свого боку, висловлював занепокоєння подіями в Україні: «Да такие же преступники в Малороссийских городах злые советы составляют о сборах по переписке денежных и хлебных доходов, и в тягость себе ставят, что на их же оборону наши великого государя ратные люди в городах живут, чем бы им быть сытым, спокойно... А те переписчики были посланы не на раздражение в Украине народом» [2, с.205–206]. Також цар обіцяв надіслати необхідну військову допомогу.

22 липня 1667 р., перебуваючи в Гадячі, гетьман І.Брюховецький надіслав чергове «чолобиття» до Москви, яке традиційно було оформлене у вигляді статей, на які мав дати свою резолюцію російський монарх. У шести статтях були такі пункти: прохання зняти «побори» з полтавських козаків, яких занесли у переписні книги, але вони проживають на Запорозжі; щоб українських посланців не затримували у Москві й вчасно видавали укази відносно присланих статей; щоб московський цар пожалів запорожців, які були безпідставно затримані за звинувачення у вбивстві московського посла Ладиженського; запитання щодо арештованого переяславського козака, якого вимагає відпустити Дорошенко, а також відносно козацької вдови Суховія (батька запорозького писаря Петра), яку помилково записали до переписних книг «мужичкою»; щоб цар видав указ аби київський російський воевода П.Шереметєв радився у всіх важливих справах з гетьманом. Резолюція відносно цих статей була такою: «Против сих статей о казаках и о казацкой жене Суховееве указ послать, податей с них против реестру, каков прислан он из Полтавы, имать не велено, и беглого человека Переяславского полку казака, Дорошенкову писарю, до указа великого государя не давать» [2, с.207].

Однак накопичення невдоволення представників усіх станів українського населення владою І.Брюховецького набуло загрозливих форм і вилилося у невдоволення царською протекцією та конфліктами з московськими воеводами. Про це, опираючись на донесення своїх урядовців в Україні, писав 6 лютого Олексій Михайлович до лівобережного геть-

мана та звинувачував його у недотриманні порядку: "...О сборе хлебных и денежных доходов на роздачу нашим служилым людям казаки не дают собирать... и ты (Брюховецкий – Т.Ч.)... от своевольства казаков не сдерживаешь..."[3, с.32]. Окрім того, російський монарх, очевидно отримавши певну інформацію щодо незадоволення Брюховецького умовами Андрусівського перемир'я (а воно, на нашу думку, виникло у лівобережного гетьмана під тиском політичних обставин: наступу Дорошенка на Лівобережжя та антиросійськими настроями українських жителів) й, говорячи про Дорошенка, попереджав лівобережного гетьмана з допомогою православної риторики: "А как мы великий государь нынешнюю казачью шатость слышим, что возненавидев согласной христианской мир, взволновались на Восточную церковь. Юдейскими сонмищи, яко на Христа, и такие страшные несогласия, которые праведному суду Божию подлежат, нам же свойственнейшими всенадежное упование возложу на всемогущую Божию помощь, заступлением надежды христианские Богородицы и Киевопечерских чудотворцев всечасные молитвы, и которые истинные христиане сыны Восточные матери церкви в верном постоянстве обращутца, и за тех учнем, яко наше царское величество, так и брат наш, его королевское величество, и обоими нашими государствами стоят и оборонять всеми силами, сколько милосердный Господь Бог помощи подаст» [3, с.32–33].

Щоб не було ніяких чуток і невдоволень московський цар надіслав до гетьмана у Гадяч через І.Желябужського текст Андрусівського договору. Його, як відомо, було укладено 30 січня 1667 р., а до свого українського підданого Олексій Михайлович послав ці положення аж через рік – 6 лютого 1668 р. Саме це, на нашу думку, й стало основною причиною поступового відходження І.Брюховецького від московської протекції. У лютневому листі цар також виправдовувався, що ніколи не відасть ворогові Київ (чомусь це були «турецькі бурсурмани», а не поляки, до яких, згідно з андрусівськими домовленостями у 1669 р. мало відійти головне українське місто), а також говорив про відсилку в Україну військ та дозвіл

Запорозькій Січі «случно» розпоряджатися «малоросійськими» податками. Однак цей царський лист було відправлено до Брюховецького з великим запізненням – лівобережний гетьман на початку лютого вже відмовився від російської протекції.

10 лютого 1668 р. І. Брюховецький у листі з Гадяча до жителів Новгород-Сіверська підписався як "гетман с вірним Військом Запорозьким", але вже без згадування про належність "царській величності". Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: "*Коли послаи Московські с Польськими комісарами мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну Вітчизну нашу милую розоряти, пустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів вигубивши обернути...*(виділ. – Авт.)" [3, с.39]. З огляду на вищевикладене, лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її: "...від якої на нас задуманої погібелі ми з Військом Запорозьким відійшовши, захотіли з своєю братією давню любов, від якої ми за неприязельською війною відлучені були (тобто російсько-польською війною. – Т.Ч.), і в братолюбний союз знову прийти (об'єднатися з Правобережною Україною. – Т.Ч.), ніж би з Москвою внутрішніми, справді злістю повними ворогами нашими перебувати, яких однак не захотіли єсьми з городів Українських шаблею вигнати, але без кровопролиття задумали єсьми до Московського рубежа в цілості провадити..." [3, с.39]. Так кардинально, порівнюючи хоча б з 1667 р., змінилися погляди Брюховецького. Але, як видається, з його боку це було всього-на-всього черговим політичним ходом задля збереження загальноукраїнської гетьманської булави перед загрозою її переходу до П. Дорошенка. У даному випадку І. Брюховецький запозичив радикальні положення політичної програми правобережного гетьмана, які той намагався впроваджувати ще з 1666 р.

У другому листі до жителів Новгород-Сіверської сотні з Гадяча, який був датований 15 березнем 1668 р., І. Брюховецький збагатив

арсенал власної аргументації щодо відмови від “високої руки” московського царя. Він писав, що “за особливим Божим захистом, ми взнали і побачили, що *Москалі з нами хитро поводяться, а з Ляхами помирившись, з двох рук, се є Московське і Лядське, нас Військо Запорозьке і весь народ християнський Український вигубляти і Україну Вітчизну нашу до основи розорювати постановили...* (виділ. – Авт.)” [3, с.40]. Гетьман повідомляв сіверських жителів про з’єднання з правобережним козацтвом та намагання населення Слобідської України звільнитися від московської влади й закликав до об’єднання всіх українців: “у багатьох містах і селах деякі проживаючі люди таким нашим старанням про цілість України вітчизни не бажаючи... чи зручна та справа неприятеля у вітчизні маючи і його єдинодушно не виганяючи, між собою один другого воювати і свою єдиноутробну братію, як неприятелів, виганяти...” [3, с.41].

Листи подібного змісту також були направлені на Слобідську Україну, зокрема до населення Сумської, Колонтаївської та Суровської сотень. “...На комісії, як на Москві з послами Лядськими колишніми, поприсягалися вічним покоєм, оголосивши і обманувши християн, щоб Україну Вітчизну милу і усіх християн, у слобідських містах проживаючих, однаковим звичаєм, під меч віддати...” [3, с.41], – говорилося у гетьманському зверненні до жителів Колонтаївської сотні, яке було відправлене 11 лютого.

Отже, проаналізувавши тексти вищеназваних листів гетьмана І.Брюховецького, можемо відзначити, що основним мотивом, який штовхав його до розриву з Москвою, було укладення московським царем невігідного для України договору з Річчю Посполитою. До цієї аргументації додавалася ще й інша важлива причина, а саме – “свавільна” поведінка в українських містах російських воєвод.

Також, у лютому 1668 р. Брюховецький направив листи до усіх царських воєвод, які перебували у багатьох містах Лівобережжя. Московським урядовцям пропонувалося вивести свої гарнізони за кордони України, залишивши гармати і рушниці. “...Поневаж великі людям кривди і незабутні образи вчинили” [3, с.43], –

писав у цей час Брюховецький до московського воєводи А.Толстого і наказував звільнити Чернігів. У відповідь на такі дії свого колишнього підданого, “холопа Івашки”, цар Олексій Михайлович наказував своїм воєводам збирати й негайно відправляти до Москви інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед українців, а також не підкорятися гетьманським універсалам і протидіяти різними засобами намірам Брюховецького. Знаючи про фактичне об’єднання правобережного і лівобережного козацтва, московський монарх вирішив зберегти під своєю протекцією хоча б запорожців. Для цього він посилає до кошового отамана І.Білковського та всього товариства спеціальну грамоту, в якій всіляко хвалить низовиків за вірну службу та відмовляє їх від союзу з Брюховецьким. “И нам Великому Государю ведомо учинилося, что гетман Брюховецкой богоотступную свою нехристиянскую мысль всчав, без всякіе причины, невинное над московскими служилыми людьми, которые в Гадяче его же богоотступника оберегали, кроворазлітие учинил и смертоносной свой яд всем явно излил, которым смрадом невинное заповетривает в Малоросійских городех християнство и горши бусурманского гонит, Восточную нашу християнскую церковь хотя в запустение предати, а в злых своих отступных делах хочет бусурманов себе на оборону взяти...” [3, с.49], – у грамоті від 8 березня страхав запорожців володар Московського царства, який перед тим, згідно з положеннями Андрусівського перемир’я, домовився з польським королем про спільну протекцію над Запорожжям. Січовикам посилалося велике «жалування» й наказувалося протидіяти усім «свавільникам» та «бусурманам».

Протягом першої половини 1668 р. з багатьох українських міст було витіснено російські військові гарнізони. Під час цього постійно відбувалися бойові дії. Так під час витіснення з Чернігова ратників воєводи Толстого місцеві козаки на чолі з полковником І.Самойловичем “...в малом городке... осадили накрепко, и покопали кругом шанцы, и из пушек и из мелкого ружья стреляют безпрестанно» [3, с.42]. Гадяцькі козаки на чолі з

самим Брюховецьким убили 70 московських стрільців з гарнізону Гадяча і лише 30 росіянам вдалося втекти. Під час цих подій були арештовані Сосницький і Батуринський вояводи, а російських урядовців у Глухові та Новгород-Сіверському було вбито.

Для кращої протидії Московській державі гетьман І. Брюховецький звертається до Війська Донського. У листі від 26 квітня він розлого викладає усі ті причини, які штовхнули його до відмови від зверхності російського царя: «...Таковий обман людцкой и злоба развращенная правоверных бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанные сети разпростерши, не уловили... Аще, праведно Москва сотворила, что с древними главными врагами православному християнству, Ляхами, побратався, установили сице: чтоб православных християн, на Украине живущих, всякого возраста и малых отрочать мечем выгубить и искоренить, в слободах обретающихся людей таковых же православных захватив, аки скот в Сибирь загнать, славное Запорожье и Дон разорити... **Яко и сего време те Московские царики на нас бедных невинных, котрорые ему были добровольно без насилія поддалися, не для чего иного, токмо ведаючи его, православного царя, но бояр безбожняя лукавая мучительная злоба усуетовала присвоити себе в вечную кабалу и неволю...** (виділ. – Авт.)» [3, с.60–61]. У цій частині листа говорилося про згадувані раніше причини антиросійського виступу, які полягали у поганому поведженні московських воевод та розподільчому характері Андрусівського договору. Читаючи далі звернення Брюховецького до донських козаків, зустрічаємо й аргументацію проти Москви трохи іншого, релігійного характеру: «...А нашу братію православных християн никакими мерами, хотя единой матери нашіе Божіе церкви дети, свободити никогда не хотят, так яко и поганцов Жидов и иных иноверцов, но еще в большую кабалу и беду ведут... Ныне же не токмо штоб не присокупитись, но и сами (росіяни. – Т.Ч.) приняли унею и ересь латинскую, егда и ксендзом в церквах служити произволили, и самая Москва уже не руским, но латинским письмом

писати начала. Города також, которые казаки храбростію своею, не щадя здравія своего, саблею взяв, Москве под державу поддали были, те все Москва Ляхом в руки отдала, в которых городех, где ляхи учинили великіе смятенія церкви Божіей и православію святому, а православным людем утесненіе и гоненіе содеваетца; понеже православным церквам насиліе, егда повелевают церкви обращати на унеяцкіе костелы...» [3, с.61]. Брюховецький застерігав донських козаків не вірити московському цареві, який не дотримав своїх зобов'язань перед Україною, а отже не буде їх виконувати й щодо Війська Донського.

Велика прихильність І. Брюховецького до російської влади, яку він демонстрував протягом 1661–1662 рр. на посаді кошового отамана та у 1663–1667 рр. у статусі володаря булави Лівобережної України, різко змінилася такою ж великою ненавистю до «московських цариків». Цікаво, що так само негативно на Андрусівське перемир'я та політику Москви щодо Українського гетьманату, реагував й доволітній противник Брюховецького і палкий провідник усього російського єпископ Мефодій. Зокрема, він попереджав свого, тепер вже колишнього суперника, що Росія і Польща «...про нас торгуються» й радив гетьману остерігатися московських військ та укріплювати стосунки із запорожцями [3, с.63].

Розчарування у зверхності царя, який не виконував взятих на себе зобов'язань, спонукало Брюховецького до налагодження стосунків з правобережним гетьманом П. Дорошенком та пошуку собі кращого сюзерена. Його він хотів бачити в особі турецького султана. На початку квітня 1668 р. послі з Гадяча прибули до Стамбула й заявили, що вони хочуть «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть володарю Османської імперії разом з козаками Дорошенка за наступних умов: по-перше, постійного перебування на території козацької держави турецьких військ для захисту від російських воевод і, по-друге, султан не повинен брати з України данину.

Султан Османської імперії Мегмед IV виконав прохання українських послів і видав грамоту, в якій говорилося, що султан брав І. Брюховецького під свій захист і посилав

йому на допомогу війська кримського хана. Окрім того, на Лівобережну Україну було відправлене турецьке посольство, яке мало укласти з Брюховецьким договір про підданство [14, 114]. Але на цьому політична кар'єра лівобережного гетьмана несподівано (а, можливо, й закономірно) обірвалася, а гетьманом “обох сторін” Дніпра обрано П. Дорошенка.

Таким чином, проросійська політика Івана Брюховецького завершилася крахом. Незважаючи на те, що останній погодився передати московському цареві суверенні права на володіння Лівобережною Україною, російський монарх та його воєводи зіштовхнулися з великим опором усіх станів українського суспільства, які не хотіли втрачати революційних здобутків доби Богдана Хмельницького. Усвідомивши свою політичну помилку, гетьман, так само як і його попередники, намагається знайти для себе іншого сюзерена, який би зміг забезпечити цілісність України та дотримання усіх “прав і привілеїв” Війська Запорозького. Але бажання змінити російського царя на турецького султана не вберегло цього українського правителя не тільки від втрати булави, але й власного життя.

7 червня 1668 р., І. Брюховецького під час проведення козацької ради було вбито поблизу

с. Диканьки на Полтавщині. За наказом П. Дорошенка його було поховано у м. Гадячі з усіма гетьманськими почестями в місцевій соборній церкві Богоявлення Господнього, яка була перед тим побудована на кошти вбитого гетьмана. Епітафію на смерть лівобережного гетьмана І. Брюховецького написав видатний церковний та культурний діяч, чернігівський архієпископ Лазар Баранович:

*...От земного краю
Прошу всіх посполу
В земном лежа долу,
Не стався сурово.
Тоє дай ми слово:
"Вічна єму буди
Память от всіх людий" [24, с.229].*

* * *

Отже, слід визнати беззаперечне існування протягом листопада 1662 – червня 1668 рр. у місті Гадячі (суч. Полтавська обл.) резиденції гетьмана Запорозької Січі та Лівобережної України Івана Мартиновича Брюховецького. Майже сім років Гадяч був адміністративною столицею лівобережної та південної частини Української козацької держави, а також одним із визначних політичних, економічних, церковних та культурних центрів України другої половини XVII–XVIII ст.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. V. – Санкт-Петербург, 1867.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. VI. – СПб., 1869.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. VII. – СПб., 1872.
4. Бажан О. Гадяч // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К.,2004. – С.16.
5. Бантыш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – Ч. 1. – Москва, 1858, Ч. 2. – Москва, 1859.
6. Горобець В. Злет і падіння гетьмана Івана Брюховецького // Історія України. – 1997. – №38/39.
7. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001.
8. Горобець В. Московський договір гетьмана І. Брюховецького 1665 р. // Український історичний журнал. – 2003. – №6.
9. Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць /Відп. ред. В. Смолій. – К.,2003.
10. Горобець В. «Хочу... поняти б за себя московського народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К.,2003. – С.149 – 164.

11. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – №1.
12. Егунова С. Гетманство Брюховецького // Киевская старина. – 1885. – №8.
13. Эйнгорн В. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899.
14. Костомаров Н. Собрание сочинений. – Кн.6. – Т.XV: Руина. Гетьманства Брюховецького, Многогришного и Самойловича. – СПб., 1905.
15. Костюк В. Гадяч. Краєзнавчі розвідки. – К., 2010.
16. Мицик Ю. З українського дипломатарія другої половини XVII століття // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т.СХХХІІІ. – Львів, 1997. – С.360–397.
17. Панасенко А. Гадяч. Путівник. – Харків, 1985.
18. Панашенко В. Гадяцький полк // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004. – С.15.
19. Полтавщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1992.
20. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція 1648 – 1676 рр. – К., 2009.
21. Стецюк К. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х роках XVII ст. – К., 1960.
22. Судієнко М. Матеріали для отечественной истории. – К., 1853. – Т.1.
23. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К., 2004.
24. Чернігівські архіви. До 300-річчя з дня смерті Лазаря Барановича / Упоряд. А. Макарова. – К., 2002.
25. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. (видання третє). – К., 2009.
26. Чухліб Т. Гетьмани України-Русі. – Донецьк, 2012.
27. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. – Варшава, 1934.
28. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667). – К., 2003.
29. Majewski W. Podstawy rekonstrukcji przebiegu wyprawy Czehrynskiej Brzuchowieckiego (maj 1664 r.) // Sdudia i materialy do historii wojskowosci Polskiej. – Т. XVIII. – Cz. II. – Warszawa, 1972. – S. 271–294.
30. Wójcik Z. Między traktatem Andrusowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667 – 1672. – Warszawa, 1968.
31. Wójcik Z. Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów możnowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). – Warszawa, 1949.

Тарас Чухліб

Гадяч – гетманская резиденция Ивана Брюховецкого в 1663 – 1668 гг.

В статье освещается история города Гадяча как гетманской резиденции Ивана Брюховецкого. Подчеркивается, что в течение 1663 - 1668 годов в городе сосредоточивалась высшая административная и военно-политическая власть Украинского казацкого государства. Особое внимание обращается на внешнюю политику гетманского правительства Брюховецкого.

Ключевые слова: *Гадяч, гетманская резиденция, Иван Брюховецкий, Московское царство, Гадяцкий полк, Левобережная Украина, Запорожская Сечь, украинско-российские отношения.*

Taras Chukhlib

Gadyach - Hetman Ivan Briukhovetsky residence in the 1663 - 1668 years

The article highlights the history of the city as Gadyach Hetman Ivan Briukhovetsky residence. It is emphasized that during 1663 - 1668 were concentrated in the city's highest administrative, military and political power of the Ukrainian Cossack state. Particular attention is drawn to the foreign policy of the Hetman's government Briukhovetsky.

Key words: *Gadyach, the residence of Hetman Ivan Bryukhovetskiy, Muscovy, Gadyachskij Regiment, Left-bank Ukraine, Zaporozhye, Ukrainian-Russian relations.*